

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ»

**ІСТОРІЯ
НАРОДНОГО
ГОСПОДАРСТВА
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ
ДУМКИ
УКРАЇНИ**

Збірник
наукових праць

Засновано в 1965 р.

Випуск
44

Київ – 2011

ЗМІСТ

Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць. – Вип. 44 / Відп. ред. канд. екон. наук В.В. Небрат. – Київ : ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України», 2011. – 312 с.

Черговий – 44-й – випуск збірника наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України», підготовлений відділом економічної історії Інституту економіки та прогнозування НАН України, репрезентує результати останніх наукових досліджень у сфері вітчизняної і світової економічної історії та історії економічної думки. У працях, поданих у збірнику, висвітлено процес становлення спеціальних напрямків у вітчизняній та світовій економічній думці, окреслено еволюцію ринкових інститутів національного та міжнародного характеру, здійснено історіографічний аналіз фахової літератури за окремими проблемами економічної історії.

Очередной – 44-й – выпуск сборника научных трудов «История народного хозяйства и экономического мнения Украины», подготовленный отделом экономической истории Института экономики и прогнозирования НАН Украины, представляет результаты последних научных исследований в сфере отечественной и мировой экономической истории и истории экономической мысли. В трудах, поданных в сборнике, отражен процесс становления специальных направлений в отечественной и мировой экономической мысли, очерчена эволюция рыночных институтов национального и международного характера, осуществлен историографический анализ специальной литературы по отдельным проблемам экономической истории.

Attendat – 44th is producing of collection of scientific works «History of national economy and economic opinion of Ukraine», geared-up the department of economic history of Institute of economy and prognostication of HAN of Ukraine presents the results of the last scientific researches in the field of home and world economic history and history of economic idea. In the labours given in collection, becoming of the special directions is reflected in a home and world economic idea the evolution of market institutes of national and international character is outlined, the historiography analysis of professional literature is carried out after the separate problems of economic history.

Редакційна колегія :

Небрат В.В. (відповідальний редактор), Супрун Н.А. (заступник відповідального редактора), Аблов А.С. (відповідальний секретар), Горкіна Л.П., Бодров В.Г., Дементьев В.В., Корнєєв В.В., Корнійчук Л.Я., Леоненко П.М., Уперенко М.О., Шаблиста Л.М.

Рецензенти :

д-р екон. наук І.О. Луніна, д-р екон. наук Г.М. Філюк, д-р екон. наук О.В. Шубравська, д-р екон. наук О.Л. Полова, канд. політ. наук В.А. Головенько.

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідцтво про державну реєстрацію КВ № 13980 – 2953Р від 27.03.2008).

Постановою Вищої атестаційної комісії України від 8 липня 2009 р. (№ 1–05/3) збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» включено до «Переліку наукових фахових видань України» (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 8. – С. 8).

Затверджено до друку Вченою радою
Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
(постанова № 102 від 7 грудня 2011 р.)

Адреса редакційної колегії: 01011, Київ–11, вул. Панаса Мирного, 26
Телефон 280–84–07

ISSN 0320-4421 © ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2011

Історія економічної думки

<i>Небрат В.В.</i> Формування концептуальних засад дослідження фінансів в українській економічній думці XVIII – початку XX ст.	9
<i>Бойко С.В.</i> Критерії віднесення учених-фінансистів до представників української фінансової думки (на прикладі другої половини XIX – першої половини XX ст.)	29
<i>Наконечна Т.Ю.</i> Ретроспективний аналіз Київської школи політичної економії в історико-економічній літературі	44
<i>Проскуріна М.О.</i> Роль теорій циклічності М. Туган-Барановського, М. Кондратьєва, Й. Шумпетера та С. Кузнеця в становленні системного бачення циклічної динаміки економічної системи ...	54
<i>Кічурчак М.В.</i> Теорія суспільних товарів у поглядах зарубіжних економістів XVII–XIX ст.	66
<i>Загурський О.М., Загурський А.О.</i> Теорія прибутку в українській економічній думці кінця XIX – початку XX ст.	78
<i>Остропольська З.М.</i> Концепція господарства Шарля Фур'є	88

Історія економіки

<i>Каніщенко О.Л., Кочергіна О.Ю.</i> Зони вільної торгівлі в глобальному економічному просторі: історичні особливості і перспективи	104
<i>Супрун Н.А.</i> Генеза господарських корпорацій на етапі формування ринкової економіки (XVI–XIX ст.)	118
<i>Боднарчук Т.Л.</i> Протекціонізм в Україні у XIX–XX століттях: стан наукової розробки проблеми	134
<i>Горін Н.О.</i> Вплив іноземних капіталів на розвиток кам'яно-вугільної галузі України (друга половина XIX – початок XX ст.)	154
<i>Корніяка О.В.</i> Особливості функціонування інституту бірж на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст. ...	171
<i>Чистякова С.В.</i> Інституційні чинники становлення та розвитку корпоративної форми підприємництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.	180
<i>Хромов І.О.</i> Зовнішня торгівля України під час непу	192

Т.Л. Боднарчук

ПРОТЕКЦІОНІЗМ В УКРАЇНІ У ХІХ–ХХ СТОЛІТТЯХ: СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

У статті висвітлюється рівень дослідження політики протекціонізму в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. вітчизняними та іноземними істориками й економістами. Подано характеристику основних історіографічних напрямів, в контексті вивчення яких розглядається проблема протекціонізму в українських губерніях Російської імперії, здійснено критичний аналіз досліджень у цій царині. Виявлено вади наукової оцінки проблеми та визначено напрями її подальшої розробки.

Ключові слова: політика протекціонізму, регулювання зовнішньої торгівлі, митна справа, розвиток вітчизняної промисловості становлення ринкової економіки.

Постановка проблеми. Прискорена інтеграція економіки України до світогосподарської системи у новітній період вітчизняної історії загострила проблему конкурентної боротьби вітчизняних та іноземних товаровиробників на внутрішньому та зовнішніх ринках. Це обумовлює потребу у вдосконаленні й уточненні методологічних підходів і теоретичних засад державного регулювання у сфері зовнішньої торгівлі для вироблення науково обґрунтованої та адекватної сучасним реаліям стратегії протекціонізму. У свою чергу, наукова концептуалізація стратегії протекціонізму є неможливою без урахування історичного досвіду її застосування на теренах України. Особливо цікавим у цьому плані видається період ХІХ та початку ХХ ст., коли політика протекціонізму, проваджена урядом Російської імперії, справила помітний вплив на розвиток економіки українських губерній. На сьогоднішній напрям історико-економічних досліджень не втрачає актуальності та потребує поглибленої розробки з огляду на очевидні аналогії, що можна провести між ситуацією, яка склалася в Україні на межі ХІХ і ХХ століть, та сучасними

© Т.П. Боднарчук, 2011

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2011. Вип. 44.

тенденціями входження вітчизняної економіки до системи міжнародного поділу праці.

Мета статті – систематизація історіографії наукового дослідження політики протекціонізму та її впливу на економіку українських губерній у ХІХ та на початку ХХ ст. вітчизняними та іноземними вченими.

Основні результати дослідження. Дослідження процесів реалізації політики протекціонізму в українських губерніях у вказаний історичний період розпочалося на початку ХХ ст., було продовжене в працях радянських вчених та отримало розвиток у наукових розробках сучасних істориків та економістів. Циклічність у вивченні цього питання обумовлена, на наш погляд, низкою причин, як загальних, так і пов'язаних з особливостями української історії, зокрема нестачею (а в окремих аспектах практичною відсутністю) статистичної інформації, зв'язком проблеми із низкою суперечливих питань розвитку світогосподарської системи загалом, ринкової економіки та господарства українських земель, методологічною гетеродоксією і контраверсійністю як у підходах до вивчення політики протекціонізму на теоретичному рівні, так і в оцінці історичної ситуації, що визначала долю України.

Спеціальному вивченню політики протекціонізму, провадженої урядом Російської імперії в означений період, присвячена загалом незначна кількість наукових праць – дана тема досліджується переважно в ході розробки інших, більш широких, проблем (за нашими розрахунками, цьому питанню присвячено близько 10% праць із проблематики зовнішньоекономічних відносин, проте із них лише третина є спеціальними дослідженнями проблеми протекціонізму, а решту становлять праці, в яких ця проблема розкривається в контексті вивчення суміжних проблем). Оскільки у ХІХ та на початку ХХ ст. політика протекціонізму російського уряду в українських губерніях впливала не лише сферу зовнішньої торгівлі, а й на широку палітру інших економічних процесів, на наш погляд, доцільно виокремити такі історіографічні напрями, в контексті вивчення яких розглядається дана проблема:

– дослідження процесу становлення ринкових відносин в українських губерніях;

– аналіз розвитку зовнішньої торгівлі України у складі Російської імперії;

– вивчення історії митно-тарифного регулювання на українських теренах.

Проблематика першого історіографічного напрямку дослідження стосується історії розвитку капіталізму в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. та охоплює питання накопичення підприємницького й торговельного капіталу, іноземного інвестування, розвитку внутрішнього та іноземного підприємництва, становлення прогресивних форм підприємницької й торговельної діяльності, розвитку організаційної інфраструктури основних напрямків торгівлі (ярмаркової, гуртової, біржової, зовнішньої, транзитної). У процесі дослідження вчені даного напрямку частково розглядають протекціонізм як державну економічну політику та вивчають її вплив на вказані явища і процеси.

Україна, як регіон Російської імперії, на межі століть стала головною ареною підприємницької діяльності іноземного капіталу. Саме ця тема висвітлюється у роботах О. Щербініної, А. Шевченка, І. Кулінича, Я. Хонігсмана [1]. Розкриваючи основні галузеві пріоритети та структуру іноземних капіталовкладень в губерніях Західної, Наддніпрянської, Південної України, дослідники дають характеристику царської політики стосовно закордонного інвестування та оцінюють наслідки заміни ліберальних підходів протекціоністськими регуляторами.

Особливу увагу науковців привертала проблема становлення купецтва як окремої соціальної верстви та суб'єкта економічної діяльності в українських губерніях. В якості центрального предмету дослідження купецтво вивчається у роботах О. Доніка, Г. Сигиди, Л. Левченко, Т. Лазанської [2] тощо. У ході аналізу умов нагромадження та напрямків використання купецького торговельного капіталу, статистичних даних щодо кількості купців у регіонах України, їх етнічного складу, соціального статусу й ділової активності, зазначені дослідники у своїх працях подають огляд протекціоністських заходів царського уряду, спрямованих на певне обмеження діяльності українських купців (введення патентної основи здійснення торговельних операцій українськими купцями,

переселення російських купців на землі Південної України та витіснення українських торговців до менш прибуткових прикордонних регіонів тощо). На нашу думку, досить близькою до проблеми купецтва є тема розвитку українських торгових домів. Як відомо, саме вони стали центрами здійснення основних експортно-імпорتنих операцій та об'єктом впливу торговельної політики російського уряду. Г. Тищенко, Н. Терентьєва, О. Згінник [3], вивчаючи історію іноземного підприємництва в Росії та Україні, приділили значну увагу діяльності грецьких торгових домів Північного Причорномор'я. Вчені минулого століття А. Скальковський, В. Золотов, П. Хромов, сучасний дослідник М. Столбуненко [4] досліджували діяльність грецьких торгових домів у Північному Приазов'ї.

Серед тем, які тісно переплетені з проблемою протекціонізму, – питання розвитку традиційних і новітніх форм торгівлі: зовнішньої, транзитної, ярмаркової, біржової. У кінці XIX – на початку XX ст. саме торгівля стала основним фактором розвитку ринкових відносин в Україні. Основними у сфері дослідження української ярмаркової торгівлі є праці І. Аксакова [5]. Важливо відмітити також і постаті М. Дружиніної, М. Рубінштейна, П. Хромова, А. Бойка [6]. Вивчаючи типи, структуру та напрямки діяльності українських ярмарків, вказані науковці приділяють увагу дослідженню окремих аспектів підтримки й обмеження ярмарків з боку російського уряду та їхню роль у загальних українських зовнішньоторговельних операціях. Проблема розвитку біржової торгівлі в Україні, особливо в південних губерніях, знайшла своє відображення у працях І. Гуржія [7], де автор подає широкий аналіз умов та процесу становлення українських торговельних бірж, вивчає механізм здійснення торговельних операцій на біржах. Особливо цінним у працях вченого є дослідження впливу торговельної політики Російської імперії на процес утворення бірж в Південній Україні (політика подекуди мала обмежувальний характер, оскільки неприбуткові торговельні біржі не були джерелом поповнення державної казни).

Пріоритетною для дослідників є також проблематика розвитку транзитної торгівлі українських губерній. Одним із перших український транзит почав досліджувати історик

XIX ст. Ш. Сікар [8]. Найбільшу увагу вчений приділив одеському транзиту, вивчивши його історичні традиції, юридичні підстави, маршрути, асортимент транзитних товарів, загальний чистий прибуток купців від операцій. Схожою була тематика досліджень видатного одеського історика А. Скальковського [9]. У цій сфері особливо цінними, на нашу думку, є також праці дослідника початку XX ст. П. Міллера [10], який детально розглянув полеміку між урядовцями – прихильниками розвитку транзиту (А. Рішельє, М. Воронцов, М. Сипягін, О. Єрмолов), та його супротивниками з табору протекціоністів (І. Паскевич, Є. Канкрін). Серед істориків XX ст., які так чи інакше торкалися проблеми розвитку транзитної торгівлі України, а з нею й питання протекціонізму (О. Пресняков, О. Варнеке, М. Слабченко, В. Бровер, І. Гуржій, О. Дружиніна, В. Золотов), найбільші здобутки мав О. Оглоблін [11]. У сучасній українській історіографії особливо помітним є дисертаційне дослідження Т. Ігнатєвої [12] щодо торгівлі Правобережної України на початку XIX ст., де застосовуються підходи до дослідження західноєвропейського транзиту й перевезення російських товарів через українські терени, подібних до тих, що їх запропонував О. Оглоблін. Цінними є праці сучасного історика Т. Гончарука [13], який в контексті вивчення міжнародного транзиту через землі Наддніпрянської України у XIX ст. значну увагу приділив зовнішньополітичним відносинам Російської імперії та митному протекціонізму.

Проблематика другого вказаного нами історіографічного напрямку включає дослідження історії зовнішньоторговельних відносин України у XIX та на початку XX ст. У контексті вивчення цієї теми вчені розглядають протекціонізм як політику не стільки загальноекономічну, скільки зовнішньоторговельну. Одним із центральних предметів дослідження, під час вивчення якого розкривається політика протекціонізму царського уряду, постає проблема зовнішньоторговельних зв'язків Російської імперії та підросійської України.

Питання розвитку міжнародних торговельних зв'язків України піднімали такі вчені, як С. Віднянський, Н. Кривець [14] (становлення й розвиток україно-німецької торгівлі), І. Мельникова [15] (розвиток україно-чехословацьких взає-

мин), В. Павленко [16] (вивчення особливостей україно-болгарських торговельних зносин), М. Держалюк [17] (специфіка україно-австро-угорських відносин), О. Реєнт і К. Завальнюк [18] (огляд процесу становлення україно-білоруських торговельних зв'язків), В. Томулець, І. Будак, М. Мунтян [19] (розвиток україно-молдовських торговельних відносин), І. Бестужев, П. Єфремов, В. Хвостов [20] (дослідження російсько-італійських торговельних відносин), В. Золотов, А. Бойко, О. Дружиніна, В. Тимченко, Н. Кухар-Онишко [21] (специфіка україно-турецьких взаємин). Окремі аспекти міжнародних торговельних зв'язків підросійської України вивчали також іноземні вчені І. Златаров, І. Меланов, Ж. Дімов, С. Гаврилович, Е. Панлеску, П. Херлігі, Х. Інальдджик [22]. Досить цінним у роботах названих авторів є аналіз протекціоністської політики царського уряду стосовно іноземних купців. Проте, за нашими спостереженнями, праці згаданих вище дослідників характеризуються певною описовістю та ілюстративністю, браком аналізу історико-генетичних і причинно-наслідкових зв'язків між досліджуваними явищами.

Чимало робіт присвячено проблемі розвитку зовнішньої торгівлі в українських губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст. Дореволюційна література про зовнішню торгівлю є доволі багатою. Визначення ролі держави у зростанні зовнішньої торгівлі Російської імперії отримало розвиток у працях Я. Балабана, І. Бліоха, М. Довнар-Запольського [23] та ін. Низка авторів присвятили свої праці дослідженню експортної торгівлі, намагалися знайти способи її збільшення, вивчали стан її організації. Майже всі ці дослідники дійшли висновку, що проблеми експорту пов'язані з недосконалою організацією експортної торгівлі (фальсифікація експортерами якості експортованого товару, низький рівень облаштованості портового господарства, розпорошення під впливом залізниць і банків крупного торговельного капіталу). Роботи названих вище авторів стають фундаментальним підґрунтям сучасних досліджень у даному питанні, хоча й мають досить вагомий недолік – зовнішня торгівля Російської імперії в них вивчається без виокремлення частки України.

Вперше спробу виділити із загального обсягу експортно-імпорتنих операцій Російської імперії зовнішню торгівлю українського походження зробив відомий український економіст початку ХХ ст. О. Попов [24]. Його праці містять надзвичайно цінний фактичний матеріал, проте автор у своїх розрахунках об'єднує статистичні дані окремих територій, історична приналежність яких до України є небеззаперечною (зокрема, О. Попов зараховує до складу українських земель значну частину Курської, Воронезької губерній, Кубань і територію Війська Донського), тож його розрахунки можуть бути використані для сучасних досліджень лише в якості орієнтованих. Проте його роботи стали відправним пунктом для поглиблення вивчення історії зовнішньої торгівлі підросійської України радянськими вченими. У своїх працях ними були опрацьовані такі питання:

- передумови, характерні риси й тенденції розвитку зовнішньої торгівлі в українських губерніях: Київській, Чернігівській, Волинській, Подільській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Таврійській (М. Слабченко, П. Лященко, О. Пилипенко, О. Реєнт та ін. [25]);

- специфіка здійснення зовнішньоторговельних операцій в Південній Україні, становлення Одеси як провідного центру зовнішньоторговельних операцій (С. Боровий, В. Ващенко, Т. Гончарук [26]);

- особливості географічної і товарної структури вітчизняних експортно-імпорتنих операцій, стан торгового балансу підросійської України на межі століть (І. Довжук, І. Гуржій [27]).

Варто зауважити, що у контексті вивчення обраної теми дослідники звертають увагу на торговельну політику царського уряду та констатують, що постійна конкуренція ліберальних і протекціоністських інтенцій завершується наприкінці ХІХ ст. встановленням протекціоністського за характером режиму, спрямованого на стимулювання експорту з українських губерній.

Третій запропонований нами історіографічний напрям охоплює окремі аспекти становлення системи митно-тарифного регулювання зовнішньої торгівлі в Російській імперії (як на рівні економічної політики держави, так і безпо-

середньо у практичній діяльності органів митного контролю). Роботи, якими репрезентований цей напрям, умовно можна поділити на такі групи:

- праці, що розкривають вплив митної політики й тарифного регулювання на розвиток економіки України;

- дослідження, безпосередньо присвячені історії розвитку митної інфраструктури (системи органів митного контролю).

Активне дослідження митної політики та тарифного регулювання Російської імперії початку ХІХ ст. розпочинається у роботах вчених кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема К. Лодигенського, М. Соболева, М. Тищенко, П. Струве, І. Кулішера [28]. Їхні наукові розробки є особливо цінними в контексті вивчення політики протекціонізму, оскільки розкривають гостру полеміку щодо вигідності для країни фритредерського чи протекціоністського курсів митної політики. Дослідники середини ХХ ст., які вивчали митну політику царського уряду кінця ХІХ ст., акцентували увагу на тому, що в означений період державна влада, у виробленні та реалізації митно-тарифної політики змушена була балансувати між потребою стимулювання ринкових відносин в аграрному секторі і необхідністю сприяти розвитку промисловості. Зокрема, за оцінкою відомого вітчизняного історика-економіста П. Ляценка, митна політика уряду мала цілком буржуазний характер і пройшла еволюцію від фритредерства до протекціонізму [29]. У подальшому в радянській історіографії протекціоністська політика царського уряду вже розглядається в контексті питання, хто та яку ціну заплатив за індустріалізацію кінця ХІХ ст. Є. Шепелєв, І. Гіндін, М. Гефтер відстоювали точку зору, що основним платником за підтримку промисловості був селянин [30]. Такий підхід до розгляду проблеми також підтримують північноамериканські історики А. Гершенкрон та Т. Фон-Лауе. Слід відмітити, що ця концепція залишається визнаною й на сучасному етапі розвитку історико-економічної науки [31, с. 15].

На початку ХХІ ст. можна спостерігати нову хвилю досліджень митної політики Російського уряду кінця ХІХ – початку ХХ ст. Найпомітнішими у цьому періоді є праці Б. Миронова, О. Морозова, В. Орлика, Й. Рісич, Б. Новосад

[32]. Український історик О. Морозов у своїх працях велику увагу приділяє висвітленню головних напрямків митної політики російського уряду, вивчаючи її вплив на еволюцію українського суспільства. Зокрема, центральними у працях цього вченого стали історико-правові, економічні і соціальні аспекти політики митного протекціонізму. Розкриваючи цю тему, О. Морозов подає характеристику таких явищ:

- особливостей реалізації політики протекціонізму в українських губерніях;

- умов, механізму та засобів забезпечення протекціоністського захисту вітчизняних виробників;

- еволюції митно-тарифного законодавства кінця ХІХ – початку ХХ ст.;

- наукової полеміки між прихильниками (С. Вітте) і противниками (М. Муравйов, А. Куропаткін) політики торговельного протекціонізму;

- позитивних і негативних наслідків впливу протекціонізму на економічний розвиток українських губерній (оглядово).

У контексті вивчення податкової політики Російської імперії митний протекціонізм досліджував і В. Орлик. Автор у своїх працях подає доволі цінну, на нашу думку, статистичну інформацію стосовно митних платежів, тарифів та зборів, досліджує особливості та умови зміни типу митно-торговельної політики царського уряду, визначає перелік основних сфер дії протекціонізму, аналізує процес формування митних органів та специфіку здійснення митного контролю.

Другий напрям дослідження митної проблематики стосується вивчення історії розвитку митної інфраструктури (митних відомств, правоохоронних установ, структур для боротьби з контрабандою). На початку ХХ ст. над цими питаннями працювали М. Чернушевич, Б. Угаров, А. Плеханов [33]. Слід вказати також працю російського вченого середини ХХ ст. С. Дмитрієва [34], де автор дає вичерпну характеристику історії формування та діяльності митниці Російської імперії (явним недоліком праці автора є відсутність вивчення суто української складової). Серед сучасних робіт найпомітнішими є дослідження Л. Маркова [35]: вчений аналізує окремі напрями митної політики як ефективного засобу еко-

номічного регулювання зовнішньої торгівлі. Історія організаційного, нормативно-правового, економічного становлення та діяльності митниць на території українських губерній представлена у публікаціях Ю. Головки, О. Ліцєвої, Г. Поташникової, О. Морозова, К. Колесникова, О. Дячка [36]. Окремим специфічним напрямом у дослідженні історії митної справи є контрабанда – це питання розкривається у роботах вчених ХХ ст. М. Макотинського, І. Кондурашкіна, В. Колдаєва [37], а в сучасній науці – в роботах молодих істориків С. Гнітько і О. Швагуляк-Шостак [38]. Автори вивчають митну політику царського уряду на українських землях та контрабанду як засіб протидії цій політиці, аналізують методи боротьби з контрабандою, досліджують історію створення української митниці, характеризують особливості функціонування митних органів. Як зазначає О. Морозов, аналіз історіографії митної проблематики дозволяє впевнено констатувати її надзвичайну наукову перспективність. На його думку, на сучасному етапі відбувається лише розбудова тематичного каркасу майбутніх напрямків досліджень [31, с. 15].

Проаналізувавши історіографію дослідження політики протекціонізму за трьома запропонованими нами напрямками, можна зробити висновок, що науковці, вивчаючи головний предмет своїх досліджень, розкривають політику протекціонізму лише у практичному, прикладному її аспекті, тобто розглядають особливості її реалізації чи-то в окремих сегментах економіки підросійської України, чи-то у сфері зовнішньої торгівлі, чи-то вузько у митній діяльності. На сьогодні існує дуже мало робіт, присвячених дослідженню теоретичної концепції політики протекціонізму російського уряду у ХІХ – на початку ХХ ст. Частково дана проблема розкривається у працях дослідників, що вивчають російську та українську столичну пресу, зокрема її роль у висвітленні зовнішньої політики Російської імперії. Детальний аналіз публікацій у пресі щодо цього питання дав російський історик початку ХХ ст. С. Сказкін [39] – його монографія до сьогодні залишається одним із цілісних та довершених досліджень, де вперше було поставлене питання про вплив російської преси на формування курсу зовнішньої політики країни. У радянській істо-

ріографії є багато праць, присвячених історії російської журналістики, але зі зрозумілих причин перевага в них надана демократичній пресі, яка питаннями зовнішньої політики цікавилася мало. У новітній період знову посилюються інтереси до вивчення та аналізу ролі преси в суспільному житті країни – ця тема опрацьовується в роботах російських вчених С. Корконосенка, І. Блохіна, С. Виноградова, М. Кельнера [40] та ін. Серед українських дослідників найпомітнішими є роботи Т. Березовської [41], в яких вивчається зміст зовнішньополітичної тематики на сторінках української та російської преси. Автор наводить й аналізує публікації у провідних періодичних виданнях Петербурга, Москви, Києва, які відбивали інтереси ліберальних і консервативних кіл імперської буржуазії й поміщиків. Найбільш впливовими періодичними виданнями кінця XIX ст. були петербурзька газета «Голос» А. Краєвського, журнал «Вісник Європи» М. Стасюлевича та московські видання М. Каткова «Московські відомості» та «Російський вісник». Саме на сторінках цих видань велася головна полеміка між протекціоністами та прихильниками фритредерства. Зокрема, кореспонденти газети «Голос» та «Вісника Європи» виступали проти протекціоністської політики. «Московські відомості» та «Російський вісник» відстоювали необхідність захисту інтересів промислових кіл. У київській пресі протистояння двох зовнішньополітичних ідеологій відбилося в публікаціях видання «Дух журналів»: ідеї вільної торгівлі тут підтримували Г. Яценко, М. Любавін, І. Вернадський, О. Бутовський, а інтереси протекціоністів захищали М. Мордвінов, А. Семенов, В. Пальчинський. У статтях вказаних авторів можна знайти висвітлення суперечностей у поглядах на зовнішньоторговельну політику держави, які виникли між новим класом промисловців, що поступово набирав силу, і дворянством. Слід зауважити, що Т. Березовська, аналізуючи основні періодичні видання Російської імперії XIX ст. щодо їх участі в обговоренні зовнішньополітичних не приділяє значної уваги аналізу позитивних і негативних аспектів політики протекціонізму, що висвітлювалися на сторінках преси його прихильниками чи противниками, а лише констатує існування такої дискусії.

Аналізуючи стан наукової розробки проблеми протекціонізму в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., можна стверджувати, що роботи названих вчених стають відправним пунктом для поглибленого вивчення теми, а також цінною джерельною базою, що містить значний статистичний матеріал та окремі суб'єктивні узагальнення та висновки. Проте неможливо не вказати на низку недоліків, притаманних працям із цього питання, зокрема таких:

- вивчення політики протекціонізму здійснюється описово та ілюстративно;
- переважає узагальнення статистичної інформації і спостерігається брак аналізу причинно-наслідкових зв'язків між досліджуваними явищами;
- домінує загальноісторичний підхід до вивчення політики протекціонізму, відсутній ґрунтовний економічний аналіз цього явища;
- дослідженням притаманний оглядовий характер вивчення політики протекціонізму в українських губерніях;
- роботи спрямовані на вивчення практичних аспектів політики протекціонізму;
- при дослідженні проблеми не виокремлюється специфіка реалізації політики протекціонізму на теренах України.

Вказані нами недоліки підтверджують необхідність дослідження політики протекціонізму в українських губерніях у XIX – на початку XX ст. Аналіз історіографії цієї проблеми дозволяє вказати на низку актуальних напрямів її розробки, зокрема видається потрібним здійснити спеціальне дослідження теорії та практики протекціонізму в Україні; вивчення взаємозв'язку між науковими концепціями політики протекціонізму та механізмом її реалізації у різних сегментах вітчизняної економіки; виявлення наслідків застосування політики протекціонізму в економічних та соціальній сферах суспільного життя України; висвітлення особливостей протекціоністських заходів російського уряду по відношенню до економіки підросійської України. Подальші наукові розвідки в окреслених напрямках дозволять не лише більш об'єктивно і ґрунтовно вивчити політику протекціонізму в Україні, а й на основі історичного досвіду виробити механізм і шляхи застосування принципів протекціонізму в сучасних умовах.

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного дослідження, насамперед, можна зробити висновок про недостатній рівень системності у розробці проблеми політики протекціонізму в Україні у XIX – на початку XX ст. у вітчизняній та іноземній літературі. Практично відсутні спеціальні дослідження цієї теми, у роботах істориків та економістів вона висвітлюється в контексті вивчення процесу формування ринкових відносин у вітчизняній економіці, історії розвитку зовнішньої торгівлі та еволюції інститутів митно-тарифного її регулювання.

Представники кожного із вказаних вище історіографічних напрямів розглядають протекціонізм різноаспектно. Зокрема, науковці першого напрямку висвітлюють протекціонізм як загальну економічну політику російського уряду, спрямовану на прискорений розвиток ринкової економіки, зокрема її промислового сектору. Проблематика другого вказаного нами напрямку включає дослідження історії зовнішньоторговельних відносин України. У процесі вивчення цього питання вчені розглядають протекціонізм не як економічну, а як суто торговельну політику. Аналізуючи специфіку зовнішньоторговельних зв'язків Російської імперії та підросійської України, товарну, галузеву, регіональну та географічну структуру експортно-імпорتنих операцій, значну увагу вони приділяють висвітленню процесу заміни ліберальних важелів протекціоністськими регуляторами. Проблематика еволюції митно-тарифних відносин включає дослідження митної політики та регулювання й історію розвитку митної інфраструктури. У контексті вивчення зазначеної тематики протекціонізм набуває вузького значення і розкривається через заходи регулювання митно-тарифних ставок.

Науковці, які працювали в межах означених історіографічних напрямів, висвітлюють політику протекціонізму лише у практичному аспекті, тобто розглядають особливості її реалізації чи-то у галузях економіки підросійської України, чи-то в зовнішній торгівлі, чи-то суто в митній сфері. На даний момент існує небагато робіт, присвячених дослідженню теоретичних концепцій політики протекціонізму російського уряду у XIX – на початку XX ст. Частково дана тема розкривається у роботах дослідників, що вивчають роль російської та

української преси у висвітленні зовнішньої політики Російської імперії. Аналізуючи стан наукової розробки історії протекціонізму в Україні, можна стверджувати, що роботи вітчизняних та зарубіжних вчених хоч і не позбавлені низки недоліків, проте залишаються цінною джерельною базою та відповідним пунктом для поглибленого вивчення цієї теми.

1. *Щербініна О.В.* Іноземні капітали в металургійній та вугільній промисловості Донбасу та Придніпров'я (1861–1914) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Щербініна О.В. – Донецьк, 2000. – 241 с.; *Шевченко А.М.* Конкуренція іноземного і російського капіталу напередодні Першої світової війни / А.М. Шевченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. праць. Вип. 9 / Інститут історії України НАН України ; відп. ред. О.П.Ресент. – К., 2005. – 330 с. – С. 147–153 ; *Кулинич І.М.* Україна у загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914 рр.) : [монографія] / І.М. Кулинич. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 216 с. ; *Хонігсман Я.С.* Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.) : [монографія] / Я.С. Хонігсман. – Л. : Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 254 с.
2. *Донік О.М.* Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – п. XX ст.) / О.М. Донік // Проблеми історії України XIX – п. XX ст. : зб. наук. праць. Вип. 11 / Інститут історії України НАН України ; відп. ред. О.П. Ресент. – К., 2006. – 343 с. – С. 154–168 ; *Сигида Г.А.* Основні форми торговельної діяльності купецтва півдня України упродовж першої половини XIX століття / Г.А. Сигида // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету : зб. наук. праць. Вип. 28 / Запорізький національний університет. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – 500 с. – С. 56–59 ; *Левченко Л.Л.* Купецтво Півдня України кінця XVIII – початку XX ст.: джерелознавчий аспект / Л.Л. Левченко // Наукові праці (історичні науки) : зб. наук. праць. Вип. 49 / Чорноморський державний університет імені Петра Могили. – Миколаїв, 2006. – 155 с. – С. 119–127 ; *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) : [монографія] / Т.І. Лазанська; Інститут історії України НАН України. – К., 1999. – 282 с.
3. *Терентьєва Н.* Підприємницька діяльність грецьких купців – братів Ралі / Н. Терентьєва, Г. Тищенко // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII – XIX ст. : іст.-біогр. нариси / Інститут історії України НАН України ; відп. ред. В.А.Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2001. – 341 с. ; *Терентьєва Н.О.* Греки в Україні: історія та сучасність : підруч.

[для студ. вищ. навч. закл.] / Н.О. Терентьева, К.В. Балабанов. – К. : Аквион-Плюс, 2008. – 350 с.

4. *Скальковский А.А.* Ростов-на-Дону и торговля Азовского бассейна. 1749–1863 гг. / А.А. Скальковский. – Екатеринослав, 1867. – 83 с. ; *Золотов В.А.* Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX века : [монография] / В.А. Золотов. – Ростов-на-Дону, 1966. – 207 с. ; *Хромов П.А.* Экономическое развитие России : [монография] / П.А. Хромов. – М. : Государст. издательство, 1950. – 552 с. ; *Стопбуненко М.М.* Зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні чинники розвитку морського торгового флоту та судноплавства на Півдні України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Стопбуненко М.М. – Одеса, 1997. – 202 с.
5. *Аксаков И.С.* Сочинения. В 7 т. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. Статьи из «Дня», «Москвы» и «Руси». Введение к «Украинским ярмаркам». 1860–1886 / И.С. Аксаков. – М. : Тип. М.Г. Волчанинова (бывшая М.Н. Лаврова и Ко.), 1887. – 71 с.
6. *Дружинин Н.М.* Избранные труды / отв. ред. С.С. Дмитриев. – Кн. 2. Социально-экономическая история России. – М. : Наука, 1987. – 423 с. ; *Рубинштейн Н.Л.* Русская ярмарка XVIII в. / Н.Л. Рубинштейн // Ученые записки : сб. науч. трудов. Вып. 1 / Кафедра истории народов СССР Московского областного педагогического института ; ред. проф. Н.Л. Рубинштейн. – М., 1939. – 84 с. – С. 5–28 ; *Хромов П.А.* Очерки экономики феодализма в России : [монография] / П.А. Хромов. – М. : Госполитиздат, 1957. – 387 с. ; *Бойко А.В.* Ярмаркова торгівля Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. / А.В. Бойко // Історія України : маловідомі імена, події, факти : зб. наук. праць. Вип. 7 / НАН України. Ін-т історії України та ін. ; відп. ред. П.Т. Тронько. – К., 1999. – 462 с. – С. 33–39.
7. *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку (60–90 рр. XIX ст.) : [монография] / І.О. Гуржій. – К. : Наук. думка, 1968. – 191 с.
8. *Сикар Ш.* Письма об Одессе / Ш. Сикар. – СПб, 1818. – 156 с.
9. *Скальковский А.А.* Записки о промышленных и торговых силах Одессы / А.А. Скальковский. – СПб, 1865. – 165 с.
10. *Миллер П.* Русская транзитная торговля в XIX столетии / П. Миллер // Вырезка из «Русского экономического обозрения». – 1903. – Май, №5. – С. 79–118.
11. *Оглоблін О.* Нариси з історії капіталізму на Україні / О. Оглоблін. – К., 1931. – 174 с.
12. *Ігнат'єва Т.В.* Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України наприкінці XVIII – 50-ті роки XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ігнат'єва Т.В. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 272 с.
13. *Гончарук Т.Г.* Міжнародний транзит через землі Наддніпрянської України першої половини XIX ст. : історія вивчення / Т.Г. Гончарук // Український історичний журнал. – 2007. – №3. – С. 167–175.
14. *Віднянський С.В.* Зовнішня політика України як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи / С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – 2001. – №4. – С. 41–57 ; *Кривець Н.В.* Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. : [монография] / Н.В. Кривець; Інститут історії України НАН України. – К. : Інститут історії України, 2008. – 322 с.
15. *Мельникова И.Н.* Украинско-чехословацкие интернациональные святы / АН УССР. Ин-т истории, Чехосл. акад. наук, Чехосл.-сов. ин-т ; отв. ред. Ч. Аморт, И.Н. Мельникова и др. – К., 1989. – 259 с.
16. *Павленко В.В.* Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.02 / Павленко В.В. – К., 1996. – 419 с.
17. *Держалюк М.С.* Українські-австро-угорські відносини / М.С. Держалюк // Міжнародні зв'язки України : наукові пошуки і знахідки : зб. наук. праць. – Вип. 3 / Інститут історії України НАН України ; відп. ред. С.В. Віднянський. – К., 1993. – 116 с. – С. 15–21.
18. *Реєнт О.П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) : [монография] / О.П. Реєнт ; Інститут історії України НАН України. – К., 2003. – 340 с. ; *Завальнюк К.В.* Торгівля промисловими товарами між Україною та Білоруссю у другій половині XIX ст. / К.В. Завальнюк // Український істор. журнал. – 1998. – № 4. – С. 43–52.
19. *Томулець В.М.* Роль і значення торгівлі у становленні та розширенні економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями (1812–1868 рр.) / В.М. Томулець // Український історичний журнал. – № 5. – 2005. – С. 18–28. ; *Будак І.Г.* Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812–1861) : [монография] / И.Г. Будак, Я.С. Гросул. – Кишинев, 1967. – 399 с. ; *Мунтян М.Л.* Социально-экономическое развитие Бессарабии в XIX в. : вопросы истории : [монография] / М.Л. Мунтян. – Кишинев, 1977.
20. *Бестужев И.В.* Борьба в России по вопросам внешней политики. 1906–1910 : [монография] / И.В. Бестужев. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1961. – 406 с. ; *Ефремов П.Н.* Внешняя политика России (1907–1914) : [монография] / П.Н. Ефремов. – М. : Изд-во ИМО, 1961. – 304 с. ; *Хвостов В.М.* Проблемы истории внешней политики России и международных отношений в конце XIX – начале XX века : избранные труды : [монография] / В.М. Хвостов. – М. : Наука, 1977. – 403 с.

21. *Золотов В.А.* Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века : [монографія] / В.А. Золотов. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1963. – 192 с. ; *Бойко А.В.* Ярмаркова торгівля Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. / А.В. Бойко // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти* : зб. наук. праць. Вип. 7 / НАН України. Ін-т історії України та ін. ; відп. ред. П.Т. Тронько. – К., 1999. – 462 с. – С. 33–39 ; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 гг. : [монографія] / Е.И. Дружинина. – Москва : АН СССР, 1970. – 384 с. ; *Тимченко В.М.* Роль турків в освоєнні й розвитку торговельної інфраструктури півдня України та Криму (кінець XVIII – початок XIX ст.) / В.М. Тимченко, Н.О. Кухар-Онишко // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* : зб. наук. праць. Вип. 12 / Інститут історії України НАН України ; відп. ред. О.П. Реєнт. – К., 2006. – 281 с. – С. 126–135.
22. *Zlatarov I.* Turcija, Garcija, Egipet / I. Zlatarov, I. Melanov, Z. Dimov. – Kalzcev, 1911 ; *Gavrilovic S.* Prilog istoriji trgovine i migracije Balkan-Podimavlje XVIII i XIX stoledja / S. Gavrilovic. – SANU, 1969 ; *Panlescu E.* Mestesug si negot la Romanii din sec XVII–XIX / E. Panlescu. – Academia RSR, 1970 ; *Herlihy P.* Odessa. A history 1794–1914. – Cambridge, 1991.
23. *Балабан Я.С.* Внешняя торговля и Юг России / Я.С. Балабан. – Одесса, 1915. – 11 с. ; *Блиох И.С.* Влияние железных дорог на экономическое состояние России : В 5 т. – Т. 4. Внешняя торговля / И.С. Блиох. – Спб., 1878. – 213 с. ; *Довнар-Запольский М.В.* Русский вывоз и мировой рынок / М.В. Довнар-Запольский. – К., 1914. – 24 с.
24. *Попов О.С.* Хлібна торгівля України / О.С. Попов. – Х., 1927. – 253 с.
25. *Слабченко М.Е.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. : У 2 т. / М.Е. Слабченко. – Т. 1. – Х. : Держвидав України, 1925. – 320 с. ; *Лященко П.И.* История народного хозяйства СРСР : [монографія] : У 3 т. / П.И. Лященко. – Т. 2. Капіталізм. – М. : ОГИЗ Госполитиздат, 1948. – 739 с. ; *Пилипенко О.Є.* Організація зовнішньої торгівлі України в умовах Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. / О.Є. Пилипенко // *Вісник Академії праці та соціальних відносин.* – 2006. – №1. – С. 78–92 ; *Реєнт О.П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) : [монографія] / О.П. Реєнт; Інститут історії України НАН України. – К., 2003. – 340 с.
26. *Боровой С.Я.* Некоторые особенности промышленного и торгового развития Южной Украины в дореформенный период / С.Я. Боровой // *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР* : зб. наук. праць. Вип. 4–5. – К. : Наук. думка, 1970. – С. 113–117 ; *Ващенко В.П.* Розвиток капіталістичної промисловості та торгівлі в містах півдня України в дореформенний період (кінець XVIII – 1861 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ващенко В.П. – Одеса, 1971. – 304 с. ; *Гончарук Т.Г.* З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст. : історіографічні нариси / Т.Г. Гончарук. – Одеса : Астропринт, 1999. – 152 с.
27. *Довжук І.В.* Зовнішня торгівля під російської України у післяреформенний період / І.В. Довжук // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* : зб. наук. праць. Вип. 11 / Інститут історії України НАН України ; відп. ред. О.П. Реєнт. – К., 2006. – 344 с. – С. 142–153 ; *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року) : [монографія] / І.О. Гуржій; Ін-т історії АН УРСР. – К. : Вид-во Акад. наук Укр. РСР, 1962. – 207 с.
28. *Лодыженский К.Н.* История русского таможенного тарифа : [монографія] / К.Н. Лодыженский. – М. : Социум, 2005. – 457 с. ; *Соболев М.Н.* Таможенная политика России в XIX веке / М.Н. Соболев. – Томск, 1911. – 850 с. ; *Тищенко М.Ф.* Про участь Лівобережної України в зовнішній торгівлі у XVIII ст. / М.Ф. Тищенко // *Український історичний журнал.* – 1963. – № 6. – С. 105–107 ; *Струве П.Б.* Торговая политика России : [монографія] / П.Б. Струве. – Челябинск : «Социум», 2007. – 282 с. ; *Кулишер И.М.* Очерк истории русской торговли / И.М. Кулишер. – СПб. : Изд-во «Атеней», 1923. – 318 с.
29. *Лященко П.И.* История народного хозяйства СРСР : [монографія] : У 3 т. – Т. 2. Капіталізм / П.И. Лященко. – М. : ОГИЗ Госполитиздат, 1948. – 739 с.
30. *Шепелев Л.Е.* Царизм и буржуазия во второй половине XIX века : проблемы торгово-промышленной политики : [монографія] / Л.Е. Шепелев. – Л. : Наука, 1981. – 267 с. ; *Гиндин И.Ф.* Требования дворянства и финансово-экономическая политика царского правительства в 1880–1890-е гг. / И.Ф. Гиндин, М.Я. Гефтер // *Исторический архив.* – 1957. – № 4. – С. 124.
31. *Морозов О.В.* Історіографія митних відносин в українських губерніях Російської імперії у XVIII–XIX ст. / О.В. Морозов // *Грані.* – 2009. – № 6(68). – С. 11–17.

32. *Миронов Б.М.* Кто платил за индустриализацию : экономическая политика С.Ю.Витте и благосостояние населения в 1890–1905 гг. по антропометрическим данным : [монография] / Б.М. Миронов. – М. : Наука, 2003. – 245 с. ; *Морозов О.В.* Вплив нової митної політики Російської імперії на соціально-економічний розвиток українських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.В. Морозов. – Запоріжжя, 2002. – 16 с. ; *Орлик В.М.* Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795–1861 рр.) / В.М. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. праць. Вип. 6 / Інститут історії України НАН України ; відп. ред. О.П. Реєнт. – К., 2003. – 443 с. – С. 70–77 ; *Рисіч Й.* Історія митної справи та митної політики в Україні / Й. Рисіч, Б. Новосад, О. Морозов. – Дніпропетровськ, 2000. – 67 с.
33. *Чернушевич М.П.* Материалы к истории пограничной стражи : Из 2 ч. – Ч. 1. Вып. 1–4 / М.П. Чернушевич. – СПб., 1901. – 175 с. ; *Угаров Б.М.* У таможенного барьера : [монография] / Б.М. Угаров. – М. : Международные отношения, 1975. – 212 с. ; *Плеханов А.М.* Отдельный корпус пограничной стражи Императорской России 1893–1917 : [монография] / А.М. Плеханов. – М. : Граница, 2003. – 287 с.
34. *Дмитриев С.С.* Пограничная служба в России в первой половине XIX века / С.С. Дмитриев // Пограничник. – 1944. – № 7–8. – С. 40–46.
35. *Марков Л.Н.* Очерки по истории таможенной службы : [монография] / Л.Н. Марков. – Иркутск, 1987. – 160 с.
36. *Головко Ю.И.* Записка о развитии внешней торговли и организации борьбы с контрабандой в Азовской губернии (1775–1776 гг.) / Ю.И. Головко // Гуманитарная мысль Юга России. – 2006. – № 1. – С. 79–87 ; *Ліцовева О.В.* Митна справа у Гетьманщині в 60-х рр. XVIII ст. / О.В. Ліцовева // Український історичний збірник : зб. наук. праць. Вип. 5 / Інститут історії України НАН України. – К., 2003. – 460 с. – С. 121–130 ; *Поташникова Г.В.* Особливості контрабандного промислу на Правобережній Україні у кінці XIX – на початку XX ст. / Г.В. Поташникова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Наук. записки Рівненського державного гуманітарного університету : зб. наук. праць. Вип. 12 / Рівненський державний гуманітарний університет. – Рівне, 2008. – 309 с. – С. 30–33 ; *Морозов О.В.* Історія митної справи в Україні / О.В. Морозов, К.М. Колесников, О.О. Дячок. – К. : Знання, 2006. – 607 с.
37. *Макотинский М.* Борьба с контрабандой и надзор прокуратуры / М. Макотинский // Вестник советской юстиции. – 1925. – № 8. – С. 329 ; *Кондурашкин И.С.* Частный капитал перед советским судом : Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918–1926 гг. / И.С. Кондурашкин. – М.–Л. : Госиздат РСФСР, 1927 ; *Колдаев В.М.* Из истории организации борьбы с контрабандой в СССР (1917–1930 гг.) / В.М. Колдаев // Известия вузов. Правоведение. – 1970. – № 6. – С. 101.
38. *Гнітько С.* Боротьба з контрабандою в Україні у 20-ті роки / С. Гнітько // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 410–423 ; *Швагуляк-Шостак О.* Таможня берет добро / О. Швагуляк-Шостак // Контракты. – 2008. – № 11. – С. 76–79.
39. *Сказкин С.Д.* Конец австро-русско-германского союза : исследование по истории русско-германских и русско-австрийских отношений в связи с восточным кризисом в 80-е гг. XIX в. : [монография] / С.Д. Сказкин ; Отд-ние истории АН СССР. – М., 1974. – 272 с.
40. *Корконосенко С.Г.* Журналистика в мире политики : исследование, подходы и практика участия : [монография] / С.Г. Корконосенко, И.Н. Блохин, С.М. Виноградова. – СПб., 2004. – 446 с. ; *Кельнер В.Е.* М.М. Стасюлевич и либеральная оппозиция в 70-х – начале 80-х годов XIX в. / В.Е. Кельнер // Отечественная история. – 1992. – № 4. – С. 50–61.
41. *Березовська Т.В.* Газетна війна 1879 року як ідеологічна засада зовнішньополітичної переорієнтації Російської імперії в останній третині XIX ст. / Т.В. Березовська // Гілея : наук. вісник : зб. наук. праць. Вип. 12 / НПУ ім. М.П. Драгоманова, Українська АН ; відп. ред. В.М. Вашкевич. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. – 319 с. – С. 32–37.

Одержано 17.10.2011.